

Türk Çocuklar İçin Yazılmış Fransızca Manzum Bir Sözlük: *Miftâh-ı Lisân**

İsmail Güleç**

Güler Doğan Averbek***

Öz

Anadili Türkçe olan çocuklara Fransızca öğretmek maksadıyla Yûsuf Hâlis Efendi tarafından 1266/1849-1850'de kaleme alınan ve bu dillerdeki yegâne örnek olan *Miftâh-ı Lisân* adlı manzum sözlük, bazı yenilikleri de beraberinde getirmiştir. Manzum sözlük geleneğinde Osmanlı coğrafyasında önceleri *elsine-i selâse* denilen Türk, Arap ve Fars dillerinden ikisinin veya üçünün kullanıldığı sözlükler yazılmış, daha sonra ise muhtelif ihtiyaçlar sebebiyle Osmanlı tebasının konuştuğu dillerde ikidilli manzum sözlükler kaleme alınmıştır. *Miftâh-ı Lisân* ile ilk defa bu daire dışında bir örnek verilmiştir. Bir diğer yenilik ise daha önce kaleme alınan manzum sözlüklerde karşılaşılmayan alfabe sorununu gidermeye dönüktür. Fransızcanın Latin harfleriyle yazılması sebebiyle bu eserde, kelimelerin telaffuzları Arap harfleriyle gösterilmiş, ayrıca altlarına Latin harfleriyle Fran-

* Bu çalışma, 28 Ekim 2018 tarihinde Paris'te gerçekleştirilen "I. Uluslararası Avrupalı Türkler ve İkidillilik Çalışmaları Kongresi"nde sunulan tebliğin geliştirilmiş hâlidir.

** Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul/Türkiye, ismail.gulec@medeniyet.edu.tr, orcid.org/0000148-0174-0002-X

*** Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, İstanbul/Türkiye, guler.dogan@medeniyet.edu.tr, orcid.org/0000-0002-8938-1115

sızca imlâları yazılmıştır. Bu çalışmada manzum sözlüklerin tarihçesinden ve işlevinden kısaca bahsedildikten sonra Türkçe-Fransızca manzum sözlükle ilgili bilgiler verilmiş ve buna benzer örnekler olup olmadığı dile getirilmiştir. Çalışmada ayrıca bu sözlüğün mukaddime ve hatime kısımları ve bunların mensur söylenişleri ile sözlük kısmından bir kıtaya yer verilmiştir. Matbu metinden bazı sayfaların da yer aldığı çalışmanın sonuç kısmında ayrıca *Miftâh-ı Lisân*'ın yazılış amacına ulaşıp ulaşmadığı sorgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sözlük bilimi, manzum sözlük, Fransızcanın yabancı dil olarak öğretimi, Eski Türk Edebiyatı.

A Turkish-French Versified Dictionary Written for Turkish Children: Miftâh-ı Lisân

Abstract

Turkish-French versified dictionary written by Yûsuf Hâlis Efendi in 1266/1849-1850 is the only example in these languages. This dictionary, which is written to teach French to native Turkish children, made some changes in the versified dictionary tradition. Bilingual or multilingual Turkish, Arabic and Persian versified dictionaries were written in the Ottoman geography, and later on, such dictionaries were written in other languages of Ottoman people. *Miftâh-ı Lisân* is an example that is written outside this circle for the first time. Another novelty is the elimination of the alphabet problem, which is not encountered in previous versified dictionaries. Since the French were written in Latin letters, the pronunciations of French words were shown in Arabic letters, and these words also written in the Latin alphabet. In this study, after briefly mentioning the history and functions of versified dictionaries, information about Turkish-French versified dictionary will be given. Besides, the introduction and the epilogue of the text, as well as their modern Turkish rendering, will be provided. In the conclusion part, it will also be questioned whether the author has reached his goal. The study will also include sample pages of the published text.

Keywords: Lexicography, versified dictionaries, teaching French as a foreign language, Turkish classical literature.

Giriş

Anadili Türkçe olan çocuklara Fransızca öğretmek maksadıyla Yûsuf Hâlis Efendi tarafından 1266/1849-1850’de kaleme alınan ve dillerinden biri Türkçe olan manzum sözlükler arasında Fransızca’yı ihtiva eden yegâne örnek olan *Miftâh-ı Lisân* adlı manzum sözlük, birtakım yenilikleri de beraberinde getirmiştir. Manzum sözlük yazma geleneğinin seyrine bakıldığında bu sözlüklerin evvela Müslüman toplumlarda Kur’ân’ın dili olan Arapçayı öğretmek amacıyla Farsçadan Arapçaya olacak şekilde yazıldığı, daha sonra ihtiyaca göre yeni dillerin de eklenerek bir türün ortaya çıktığı görülmektedir. Manzum sözlükler, ortaya çıkış amacına uygun olarak İslâm coğrafyasında asırlarca ders kitabı olarak kullanılmıştır.

Geleneği başlattığı bilinen ikidilli ilk manzum sözlük, 13. yüzyılda Ferâhî tarafından Farsça-Arapça olarak yazılan *Nisâbu’s-Sıbyân*’dır. “İlk örneğin dilleri olan Arapça-Farsça haricinde İslâm coğrafyasında 21. asra kadar Türkçe, Hintçe, Urduca, Kürtçe, Sanskritçe, Peştunca, Taberice, İngilizce, Almanca, Fransızca, Bulgarca, Rumca, Ermenice, Boşnakça, Arnavutça’yı da ihtiva eden pek çok manzum sözlük kaleme alınmıştır.”¹ Dillerinden biri Türkçe olan manzum sözlüklerin sayısının 100’ün üzerinde olduğu ifade edilmektedir.² Koleksiyon taramalarıyla sayının hızlı bir şekilde artmasından anlaşıldığı kadarıyla henüz tespit edilemeyen manzum sözlükler de mevcuttur.

Çıkış noktası Arapça öğretimi olan manzum sözlük geleneğinde Türklerin hâkim olduğu topraklarda oluşan *elsine-i selâse* kültürü kapsamında, mevcut ihtiyaca bağlı olarak Türkçe-Arapça, Türkçe-Farsça ve her üç dili de kapsamak üzere Türkçe-Arapça-Farsça manzum sözlükler kaleme alınmıştır. Bunu dillerinden biri Türkçe olan manzum sözlük literatüründe ilk daire/has daire olarak mütalaa etmek mümkündür. Bu grubun bilinen ilk örneği 1392’de Abdülatif b. Melek tarafından yazılan Türkçe-Arapça *Ferişteoğlu Lügati*’dir.³ *Elsine-i selâse* kültürünün eksik halkasını tamamlayan ilk örnek ise hemen yedi sene sonra Hüsâm el-Konevî tarafından yazılan Türkçe-Farsça *Tuhfe-i Hüsâmî*’dir.⁴ Bu sözlükler, ihtiyaca binaen kaleme alınmakta ve Osmanlı insanının her üç dile de vâkıf olması arzusuna hizmet etmektedir. İlerleyen zamanlarda farklı bazı sebeplere mebni olarak anadili Türkçe olmayan ancak Müslüman olan Osmanlı tebasını muhatap

1 Güler Doğan Averbek, “Dillerinden Biri Türkçe Olan Manzum Sözlükler Üzerine Yapılan Çalışmalar Bibliyografyası”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 21, 2018, s. 87.

2 Doğan Averbek, “Dillerinden Biri Türkçe...”, s. 90.

3 Cemal Muhtar, *İki Kur’ân Sözlüğü: Luğat-ı Ferišteoğlu ve Luğat-ı Kânûn-i İlâhî*, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1993.

4 Anıl Arslan, “Tuhfe-i Hüsâmî: İnceleme, Çeviri Yazılı Metin, Dizin”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2016.

alan Türkçe-Boşnakça, Türkçe-Arnavutça manzum sözlükler kaleme alınmıştır. Bilindiği kadarıyla bir Türkçe-Boşnakça, üç Türkçe-Arnavutça manzum sözlük yazılmıştır. Bunu ikinci daire olarak telakki etmek mümkündür. Üçüncü daire olarak ise Osmanlı'nın gayrimüslim tebası için fakat genellikle Türkler tarafından yazılan manzum sözlükleri bahse konu etmek mümkündür ki bunlar Türkçe-Rumca, Türkçe-Ermenice ve Türkçe-Bulgarca manzum sözlüklerdir. Bu sözlükler Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu topraklarda tesis edilen kültürün dinamiklerini yansıtmaları açısından oldukça mühimdir. Son halkaya yerleştirebileceğimiz ve iki farklı örneğinden haberdar olduğumuz Batı Avrupa dillerinde kaleme alınan, dillerinden biri Türkçe olan manzum sözlükler ise farklı bir hususu gözler önüne sermesi açısından mühimdir. Kronolojik olarak bu sözlüklerden ilki Türkçe-Fransızca, ikincisi ise Türkçe-Almancadır. Dolayısıyla manzum sözlük geleneğinde Osmanlı coğrafyasında önceleri *elsine-i selâse* denilen Türk, Arap ve Fars dillerinden ikisini veya üçünü kapsayan sözlükler yazılmış, daha sonra ise muhtelif ihtiyaçlar sebebiyle Osmanlı tebasının konuştuğu dillerde ikidilli manzum sözlükler kaleme alınmıştır. *Miftâh-ı Lisân* ile ilk defa bu daire dışında bir örnek verilmiş olmaktadır.

Miftâh-ı Lisân'in getirdiği bir diğer yenilik ise daha önce kaleme alınan manzum sözlüklerde başvurulmayan bir yöntemin bu eserde kullanılması yani Latin alfabesine yer verilmesidir.

Manzum sözlüklerin hemen hepsinde genellikle mesnevi nazım şekliyle yazılmış, *sebeb-i telifi* de ihtiva eden bir mukaddime, kaside nazım şekliyle yazılmış pek çok kıtadan oluşan sözlük bölümü ve yine mesnevi şeklinde yazılmış bir hâtîme bulunur. Bazı manzum sözlüklerde hâtîmeden sonra ebced hesabını anlatan ve yine manzum olarak yazılan bir bölüm daha bulunur. Kıtaların başlıkları, klâsik edebiyat geleneğinin aksine manzum sözlüklerde çoğunlukla Arapçadır.

Manzum sözlükler, temel işlev olarak sözlüklerden farklıdırlar. Amaç bir kelimenin anlamının bulunması veya sözlüğün ihtiyaç hâlinde kullanılması değildir. Geleneğe göre manzum sözlüklerin temel amacı, küçük yaştakilere ezber yöntemiyle yabancı kelime bilgisi kazandırmaktır.⁵ 1929 yılında tamamlandığını anla-

5 Yakın bir geçmişte, *elsine-i selâse* geleneğindeki son manzum sözlük olan Türkçe-Farsça *Tuhfe-i Remzi*'nin müellifi Ahmed Remzi Akyürek'in, bu eserinden sonra hazırladığı ve matbu hâli bilinmeyen *Üslûb-ı Mergûb* adlı fihristin bir nüshasına ulaşılmış ve bu çalışma hakkında bir tebliğ de sunulmuştur: "Ahmed Remzi (Akyürek) Dede'nin 'Nuhbe-i Vehbî' ve Şerhi için Hazırladığı 'Üslûb-ı Mergûb' Adlı Fihrist," *Uluslararası İslam Eğitimi Kongresi*, İstanbul, 12-13 April 2019, ["Ahmed Remzi (Akyürek) Dede'nin Nuhbe-i Vehbî ve Şerhi için Hazırladığı Üslûb-ı Mergûb Adlı Fihrist," *Uluslararası İslam Eğitimi Kongresi 2019 Bildiriler Kitabı*, İstanbul, Yaygın Eğitim ve Kültür Derneği (YEKDER), 2019, s. 301-317].

duğumuz *Üslûb-ı Mergûb* adlı fihristin mukaddimesinde belirtildiğine göre müellif, artık manzum sözlüklerin ezberlenmediğini, dolayısıyla bu metinlerin atıl kaldığını ifade eder ve bunun önüne geçebilmek maksadıyla Sünbülzade Vehbî'ye ait olan *Nuhbe-i Vehbî* ile bu Türkçe-Arapça manzum sözlüğe Yayaköylü Ahmed Reşîd tarafından yazılan şerhteki Arapça ve Farsça kelimelerin kolayca bulunabilmeleri için alfabetik fihrist hazırladığını söyler. Dolayısıyla şunu ifade etmek yersiz olmayacaktır: Manzum sözlük geleneğinin son temsilcisi Ahmed Remzi Akyürek'in *Tuhfe-i Remzî* adlı eseri ile bu gelenek hakiki mevkiini kaybetmiştir.

Manzum sözlüklerin kelime öğretme dışında üstlendiği farklı vazifeler de vardır. Dillerinden biri Türkçe olan manzum sözlükler üzerine hazırlanan bibliyografyada bu husus şöyle dile getirilmektedir:

“Manzum sözlüklerin muhtevasına ve şekli özelliklerine bakıldığında bu metinlerle erken yaşta tanışan bireyin; kelime bilgisi, ebced hesabı ve tarih düşürme, fiil çekimleri, sayılar, ay adları, yıl adları, kalıplaşmış ifadeler, tarihî şahsiyetler, mazmunlar, atasözleri, deyimler, kültüre ait kullanımlar, tercümeleleriyle verilen cümleler aracılığıyla sentaks bilgisi, temel dil kuralları gibi bilgiler ile bazı manzum sözlüklerde yer alan dinî bilgileri edinmesinin amaçlandığını söylemek mümkündür. Ayrıca kullanılan bahrin ve veznin özelliklerinin, bu metinlerde zaman zaman açık olarak yazılmasıyla talebeyle şiir bilgisi verilmekte, taktî ile okumayı ve nazım şekillerini, söz sanatlarını öğrenen talebe erken yaşta şiir nosyonuna sahip olmaktadır.”⁶

Bu ifadelerden hareketle söylenebilir ki manzum sözlükler, tahsil hayatlarının henüz başında olan ve mübtedi olarak isimlendirilen küçük yaştaki talebeyle kelime bilgisi dışında temel bazı başka bilgileri de vermek üzere yazılmış ve okutulmuşlardır. Bu metinlerin hangi konularda bilgi ve tecrübe kazandırmayı hedeflediği hususu etraflı bir şekilde ele alınıp değerlendirilmelidir.

Bu tür sözlüklerin beyit sayıları farklılık göstermektedir. Metni elde olan manzum sözlüklerin en kısısı sadece 10 beyitten oluşan ve 60 Türkçe kelimenin Arnavutça karşılığını ihtiva eden “Der Beyân-ı Türkî ma‘a Lisân-ı Arnabud” notuyla bir yazmaya dercedilen Türkçe-Arnavutça manzum sözlüktür.⁷ Bu tarz sözlüklerin en uzununu ise gelenek sona erdikten sonra yazılan, 3297 beyitte 8268 kelimenin karşılığının verildiği *Nûbihara Mezinan* adlı Kürtçe-Türkçe manzum

6 Doğan Averbek, “Dillerinden Biri Türkçe...”, s. 89.

7 Güler Doğan Averbek, “Türkçe-Arnavutça Manzum Sözlük Dürre-i Manzûme'nin Bilinmeyen İki Nüshası”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 12, 2018, s. 226-227.

sözlüktür.⁸ Her ne kadar bu iki sözlük arasındaki fark oldukça fazla ise de ve uygulamada beyit sayısının tamamen ihtiyarî olduğu görülse de dillerinden biri Türkçe olan ve çalışmalarımız esnasında gördüğümüz manzum sözlüklerin, ortalama 400-500 beyit ihtiva ettiğini söylemek mümkündür.

Dillerinden biri Türkçe olan manzum sözlüklerden üzerinde çalışma yapılanları dillerine göre şu şekilde tasnif etmek mümkündür:⁹

1. Elsine-i Selâse:

Türkçe-Arapça: Şemsî Ahmed Paşa'nın *Cevâhirü'l-Kelimât*, Merkezzâde Ahmed Efendi'nin *İslâh-ı Merkezî*, Abdülatîf b. Melek'in *Lugat-i Ferišteoğlu*, Visâli'nin *Lugat-i Visâli*, Yahyâ Efendi'nin *Lugat-i Yûsuf*, Şeyh Bedreddîn el-Kâdî Mahmûd b. eş-Şeyh Mehmed b. Tanrıvermiş'in *Mahmûdiyye*, Ayntâbî Abdülmezîd-zâde Hâfız Efendi'nin *Nazm-ı Ferâ'id*, Şeyh Ahmed'in *Nazmü'l-Leâl*, Sünbülzâde Vehbî'nin *Nuhbe-i Vehbî*, Mehmed b. Ahmed er-Rumî(?)'nin Sübha-i Sıbyân, Osmân Şâkir b. Mustafâ Bozokî (Şâkirî)'nin *Şehdü Elfâz*, Budinli Cihâdî'nin *Teşrih-i Tıbâ*, Seyyid Ahmed Âsım'ın *Tuhfe-i Âsım*, Fedâyî Mehmed Dede'nin *Tuhfe-i Fedâyî*, Mehmed Fevzî Efendi'nin *Tuhfe-i Fevzî* adlı eserini; ayrıca müellifi belli olmayan *Müfidü'l-Müstefidîn*'i saymak mümkündür.

Türkçe-Farsça: Lütfullah b. Ebî Yûsuf el-Halîmî'nin *Bahrü'l-Garâyib*, Hasan Rızâyî'nin *Kân-ı Me'ânî*, Lâmi'î Çelebi'nin *Lugat-i Manzume*, Mîr Yahyâ b. Muztarr-ı Zenûzî-i Tebrîzî'nin *Müşviku'-Sıbyân*, Çelebizâde 'İlmî Alî Efendi'nin *Nazm-ı Bedî*, Osmân Şâkir b. Mustafâ Bozokî (Şâkirî)'nin *Nazm-ı Dil-ârâ*, Alî'nin *Nazmü'l-Esâmî*, Mîr Mehdî İ'timâd-ı Tebrîzî'nin *Nisâb-ı İ'timâd*, Kelimetullah b. Hâce Rahmetullah b. Hâce Nimetullah'ın *Nisâb-ı Kutbiyye*, Mehmed Fuzûlî-i Bağdâdî'nin *Nisâb-ı Türkî*, Mîrzâ Muhammed Kalî b. Muhammed Rızâ'nın *Nisâb-ı Türkî Kaşkâyî be-Fârisî*, İsmâ'îl Yegânî'nin *Nisâb-ı Yegânî*, Hüsâm b. Hasan el-Konevî'nin *Tuhfe-i Hüsâmî ez Mültekât-ı Sâmi*, Mes'ûd Lutfî Efendi'nin *Tuhfe-i Lutfî*, Osmân b. Hüseyin el-Bosnevî'nin *Tuhfe-i Manzûme*, Lütfullah b. Ebî Yûsuf el-Halîmî'nin *Tuhfe-i Mukaddimetü'l-Lugat*, Bursalı Nakibzâde Ni'metî'nin *Tuhfe-i Ni'metî*, Ahmed Remzi Akyürek'in *Tuhfe-i Remzî (Uşkûfe)*, Osmân'ın *Tuhfe-i Şâdî*, Şâhidî İbrâhîm Dede'nin *Tuhfe-i Şâhidî*, Şemsî'nin *Tuhfe-i Şemsî*, Sünbülzâde Vehbî'nin *Tuhfe-i Vehbî*, Hâfız Abdullah b. Halîl b. Alî'nin *Tuhfetü'l-Hâfız* adlı eseri, ayrıca müellifi bilinmeyen *Nisâb-ı Türkî* adlı sözlük.

8 Doğan Averbek, "Dillerinden Biri Türkçe...", s. 88.

9 Burada sayılan manzum sözlükler hakkında yapılan çalışmalar için bkz. Doğan Averbek, "Dillerinden Biri Türkçe", s. 92-114.

Türkçe-Arapça-Farsça: Hasan Aynî'nin *Dürrü'n-Nizâm*, Süleyman Dürri'nin *Güher-rîz*, Eşref Feyzî'nin *Lugat-i Feyzî*, Şeyh Abdülkerîm-zâde (Kerîmî)'nin *Lugat-ı Kerîmî*, Mustafa b. Osman Keskin'in *Manzûme-i Keskin*, Hâkî Mustafâ-yi Üsküdarî'nin *Menâzîmü'l-Cevâhir*, Osman Şâkir b. Mustafâ Bozokî (Şâkirî)'nin *Müselles-nâme-i Şâkir*, Ahmed Resmî b. İbrâhîm-i Giridî'nin *Nazm-ı Giridî*, Hasan Aynî'nin *Nazmü'l-Cevâhir*, Antakyalı Şeyh Ahmed'in *Se-Zebân*, Daredevî Hayret Mehmed Efendi'nin *Tuhfe-i Dürriyye*, *Tuhfe-i Hayret*, *Tuhfe-i Zibâ* adlarıyla da bilinen *Tuhfe-i Cevher-ayâr-ı Üç Zebân*, Nasûh Efendi'nin *Tuhfe-i Nushî*, Mustafâ İlmî b. İbrâhîm'in *Tuhfetü'l-İhvân ve Hediyyetü's-Sıbyân* ve Bahâüddin İbn Abdurrahman el-Magalkaravî'nin *U'cûbetü'l-Garâyib fî Nazmi'l-Cevâhiri'l-Acâyib* adlı eseri.

2. Osmanlı tebasının dilleri:

Türkçe-Arnavutça: Nazîm'in "Der Beyân-ı Türkî ma'a Lisân-ı Arnabud," Mahmûd'un *Dürre-i Manzûme* adlı eseri.

Türkçe-Boşnakça: Bosnalı Muhammed Hevâ'î Üsküfî'nin *Makbûl-ı Ârif* adlı eseri.

Türkçe-Bulgarca: Mustafa Sabrî'nin *Tuhfe-i Sabrî an Lisân-ı Bulgarî* adlı eseri.

Türkçe-Ermenice: Ref'î Kâlâyî'nin *Manzûm Lugat-ı Ermeniyeye* adlı eseri.

Türkçe-Rumca: Hanyalı Osmân Nûrî'nin *Lugat-ı Manzûme-i Nûriyye berây-ı Terceme-i Lisân-ı Rumiyye*, Dervîş Mahmûd Bektaşî'nin *Lugat-ı Rumiyye*, Ahmed Fevzî Kîsedârzâde'nin *Tuhfetü'l-Uşşâk* adlı eseri.

3. Batı dilleri:

Türkçe-Almanca: Şerefeddin Paşa'nın *Almanca Tuhfe* adlı eseri.

Türkçe-Fransızca: Yûsuf Hâlis Efendi'nin *Miftâh-ı Lisân* adlı eseri.

Ayrıca gelenek sonrasında kaleme alınan Dilbikulé Cizîrî (Abdulkadir Bingöl)'nin Kürtçe-Türkçe *Nûbihara Mezinan* adlı eserini de müstakil olarak ifade etmek yerinde olacaktır.

Batı dillerinde hazırlanan sözlüklere bakıldığında bunların sadece Almanca ve Fransızca olduğu görülmektedir. Diğer diller Osmanlı tebası olan milletlerin bir kısmına aittir. Almanca ve Fransızcanın varlığının, bilim ve teknikteki gelişmeler ile Osmanlıların yakın münasebetlerinden dolayı olduğu düşünülebilir.

Miftâh-ı Lisân

Türkçe-Fransızca ilk ve tek manzum sözlük olan *Miftâh-ı Lisân* tercümanlık mesleğine mensup Yûsuf Hâlis Efendi tarafından yazılmıştır. İstanbul'da bir kere basılan bu eser hakkında bugüne kadar muhtelif çalışmalar yapılmıştır. Özet olarak ifade etmek gerekirse ilk defa 1988'de H. Harun Duman tarafından *Türk Dünyası Araştırmaları* dergisinde hakkında bir yazı çıkan eser üzerine daha sonra üç makale ve bir gazete yazısı yayımlanmış, bir tebliğ sunulmuştur. Eser iki farklı araştırmacı tarafından bir sene arayla incelemeyle birlikte neşredilmiştir.¹⁰

Basım tarihini bilmediğimiz *Miftâh-ı Lisân*'ın tamamlanma tarihi hâtimede ebced hesabıyla verilmiş ayrıca mısraın altına rakamla da yazılmıştır. Buna göre eser 1266/1849-1850'de tamamlanmıştır. Tarih beyti şu şekildedir:

Medeng-i hâme açdı kulf-ı târihin

Bu miftâh-ı lisân-ı nev tamâm oldu = 1266

Tarih oldukça dikkat çekicidir. Eserin, Fransızcanın artık Osmanlı aydın zümresinin muhakkak surette öğrenmesi gereken dillerden biri addedildiği dönemde, Tanzimat Fermanı'nın akabinde ve yeni edebî dönemin ise hemen öncesinde yazılması mühimdir. Şemseddin Sâmî'nin aynı ihtiyaca binaen, fakat çalışmaya konu eserle mukayese edilemez biçimde kapsamlı olan Fransızca-Türkçe sözlüğü *Kâmûs-ı Fransevî* ise 33 sene sonra 1882'de basılmış ve modern bilim dilinin tesisine büyük katkı sunmuştur.¹¹ Şemseddin Sâmî'nin eseri tekrar basılmışsa da *Miftâh-ı Lisân*'ın tekrar basılmaması, bu sözlüğün, müellifin mukaddimede ifade ettiği gibi bir ihtiyacı karşılamak üzere kullanılmadığını göstermektedir.

10 Burada sayılan çalışmalar şunlardır: Raşit Çavaş, "Manzum Sözlük Geleneği ve Fransızca-Osmanlıca Manzum Bir Sözlük", *Metis Çeviri*, 6, 1989, s. 41-47; Bekir Çınar, "Manzum Sözlüklerimizden Miftâh-ı Lisân'ın Şekil, Dil ve Üslup Özellikleri", *38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, 10-15 Eylül 2007, Ankara: Bildiriler*, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2008, s. 457-479; Bekir Çınar, *Miftâh-ı Lisân: Manzum Türkçe-Fransızca Sözlük*, Ankara, Akçağ Yayınları, 2007; H. Harun Duman, "Tuhaf Bir Lugat: Miftâh-ı Lisân", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 54, 1988, s. 82-88; Mehmet Kırbıyık, "Miftâh-ı Lisân Adlı Manzum Fransızca-Türkçe Sözlük Üzerine", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 11, 2002, s. 181-200; Günay Kut, "Dedelerimiz Frenççe'yi Şiirle Öğrenirdi", *Hürriyet*, 18 Ekim 1999; Yûsuf Hâlis, *Miftâh-ı Lisân: Manzum Fransızca-Türkçe Sözlük*, haz. Mehmet Kırbıyık, İstanbul, Beşir Yayınevi, 2006; Yûsuf Hâlis, *Miftâh-ı Lisân: Manzum Türkçe-Fransızca Sözlük*, haz. Bekir Çınar, 2. bs. Ankara, Altınpost Yayıncılık, 2012.

11 Ahmet Şefik Şenlik - Mehmet Savan, "20. Yüzyıl Dönemecinde Bilim Dili Olarak Türkçeye Dair Bazı Notlar, I", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 58/2, 2018, s. 425.

Eser iki sayfalık mensur bir mukaddime ile başlar. Fransızca bildiği için Latin alfabesine de vâkıf olan müellif, sözlük metninden bağımsız olarak düşündüğü bu mukaddimesinde teknik konulara yer vermiştir. Müellifin Türkçenin Arap harfleriyle yazılmasından kaynaklanan bazı sorunlara da değinmiş olmasının, alfabe ile ilgili tartışmalar açısından araştırmacıların dikkatini çekeceği muhakkaktır. Müellifin metinden ayrı düşündüğü bu mensur giriş haricinde eserde 38 beyitlik manzum bir mukaddime de vardır ve bu mukaddime manzum sözlük geleneği ile uyum içerisindedir. Burada çok kısa bir hamdele ve salvelenin ardından devrin padişahı Abdülmecid'in methine geçilir ve onun meziyetleri sayılırken eğitim-öğretim kurumları yaptırdığı da zikredilir. Daha sonra müellif, sözü kendisine getirerek diğer pek çok manzum sözlük müellifine benzer şekilde bu eseri yazmaya neden ihtiyaç duyduğunu anlatır. Burada dikkat çekici hususlardan biri de müellifin yine gelenekle uyumlu olarak eserini ezberlenmek üzere kaleme aldığını ve bunu kolaylaştırıcı bazı yöntemler takip ettiğini söylemesidir. Bu bölümde ayrıca eserinde izlediği usulü anlatan Yûsuf Hâlis, eserinin adını *Miftâh-ı Lisân* koyduğunu söyler ve dua ile mukaddimesini bitirir.

21 kitadan oluşan sözlük kısmında 521 beyit yer almaktadır. “Târîh-i Hâtîme” başlığını taşıyan 7 beyitlik hâtîme ile eser sona erer. Kıta başlıkları dikkat çekicidir. Bunlar, ait oldukları kıtada kullanılan vezne göre yazılmıştır. Bu usul, manzum sözlüklerde zaman zaman karşımıza çıkan bir durumdur. Daha önce kaleme alınanlardan Dürrî'nin *Güher-rîz*'i, *Çelebizade Ali İlmî'nin Nazm-ı Bedî*'i, Hasan Aynî'nin *Nazmü'l-Cevâhir*'inde ve daha sonra kaleme alınan Ahmed Remzi Akyürek'in *Tuhfe-i Remzî* adlı eserinde de bu usul takip edilmiştir. *Miftâh-ı Lisân*'da ayrıca başlık, kıtada kullanılan kafiye ile de uyumludur. Burada dile getirilmesi gereken bir diğer husus da muhtemelen mısra şeklinde kaleme alınmaları sebebiyle başlıklarda Farsçanın tercih edilmesidir. Manzum sözlük geleneğinde rastlanmayan bir tercih olarak kimi zaman başlıklarda Farsça ibarelerin, Fransızca karşılıklarının verildiği görülmektedir.¹² Oysa manzum sözlük geleneğinde dil ne olursa olsun, yukarıda ifade edildiği gibi başlıkların Arapça yazılması temayülü vardır.

Bazı manzum sözlüklerde hâtîmeden önce dil öğreniminin kilit kelimelerinden olan sayılar, aylar, günler verilmektedir. *Miftâh-ı Lisân*'da da sözlüğün son üç kıtası sırasıyla sayılar ve haftanın günlerine, güneş takviminin aylarına ve bazı istilaha ayrılmıştır. Her üç kıta da mesnevi şeklinde kaleme alınmıştır.

12 Misal için bkz. 14. kıtanın başlığı.

Tanzimat devrinde memleketi kasıp kavuran kavramlardan bu sözlüğün de nasibini aldığı anlaşılmaktadır. Mesela 15. kıtanın başlığında “Vatanı sev er isen” denmekte ve başlıkta bu cümlenin Fransızcası verilmektedir.

Diğer bazı manzum sözlüklerde de karşımıza çıktığı üzere bu eserin sözlüğü oluşturan kıtaları, kafiyelerine göre alfabetiktir ancak müellif *elif*, *bâ* ve *tâ* harfleriyle kafiyelenen ilk üç kıtadan sonra sayfa başında herhangi başka bir not ya da başlık ifadesi kullanmadan ancak üçüncü kıtanın vezninden farklı bir vezinde ve önceki ve sonraki kıtaların aksine müzdevic iki beyitlik bir not düşer. Buna göre Türkçede kullanılan Arap alfabesinin 13 harfinin karşılığı Fransızcada yoktur, dolayısıyla bu harflerde kafiyeye yer verilmeyecektir. Söz konusu iki beyit şu şekildedir:

Sâ vü cîm ü hâ vü hâ vü zâl ü sâd u dâd u tâ
Dahî zâ vü ‘ayn u gayn u harf-i kâf hem de hâ
Yok bu on üç harfün ‘aynısı Fransızca meger
İtdi icâb ol kavâfiden bütün sarf-ı nazar

Kıtaldaki beyit sayıları diğer manzum sözlüklerde olduğu gibi birbirinden bağımsızdır. Sayılarla ifade etmek gerekirse 1. kıta, 27 beyit; 2. kıta, 21 beyit; 3. kıta 55 beyit; 4. kıta, 12 beyit; 5. kıta, 41 beyit; 6. kıta, 28 beyit; 7. kıta, 10 beyit; 8. kıta, 37 beyit; 9. kıta, 53 beyit; 10. kıta, 18 beyit; 11. kıta, 39 beyit; 12. kıta, 23 beyit; 13. kıta, 16 beyit; 14. kıta, 12 beyit; 15. kıta, 31 beyit; 16. kıta, 15 beyit; 17. kıta, 9 beyit; 18. kıta, 12 beyit; 19. kıta, 12 beyit; 20. kıta, 3 beyit; 21. kıta 45 beyitten oluşmaktadır.

Kıtalarda kullanılan vezinler de manzum sözlüklerin yazılış amaçlarından biri olan “vezne aşinalık kazandırma” hedefi sebebiyle ilk manzum sözlük örneğinden itibaren birbirinden bağımsızdır. Çalışmaya konu eserde de bu kurala uyulmuştur. Buna göre 22 kıtada şu yedi vezin kullanılmıştır: Fâ‘ilâtün fâ‘ilâtün fâ‘ilâtün fâ‘ilün, fe‘ilâtün fe‘ilâtün fe‘ilâtün fe‘ilün, fe‘ilâtün fe‘ilâtün fe‘ilün, fe‘ülün fe‘ülün fe‘ülün fe‘ül, mefâ‘ilün mefâ‘ilün mefâ‘ilün mefâ‘ilün, müfte‘ilün fâ‘ilün müfte‘ilün fâ‘ilün, müstef‘ilün müstef‘ilün müstef‘ilün müstef‘ilün.

Miftâh-ı Lisân’ı, dillerinden birinin Osmanlı tebasının dili olmamasının dışında diğer manzum sözlüklerden ayıran temel fark, yukarıda ifade edildiği gibi ilk defa Arap alfabesinin yanısıra başka bir alfabenin kullanılmasıdır.

Daha önce *elsine-i selâse* geleneği hâricinde yazılan manzum sözlükler dâhil olmak üzere sadece Arap alfabesi kullanılmış, metinler tamamen Arap alfabesiyle oluşturulmuştur. Bunlar arasında Türkçe-Boşnakça, Türkçe-Arnaut-

ça, Türkçe-Ermenice, Türkçe-Rumca manzum sözlükleri saymak mümkündür. Türkçe-Fransızca manzum sözlükte ise metinde Fransızların kullandığı Latin alfabesi kullanılmak suretiyle bir problem ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Fransızcanın Latin harfleriyle yazılması sebebiyle bu eserde, Fransızca kelimelerin telaffuzları Arap harfleriyle gösterilmiş ayrıca altlarına Latin harfleriyle Fransızca imlaları yazılmıştır. Çalışmaya konu eserden sonra kaleme alınan Türkçe-Bulgarca manzum sözlükte de sadece Arap harfleri kullanılmıştır. Metni elde olan ve 1928 Harf İnkılâbı'ndan önce yazılan/neşredilen manzum sözlüklerde farklı alfabenin kullanıldığı ikinci örnek ise 1916'da İstanbul'da neşredilen *Almanca Tuhfe/Deutsches Geschenk* adlı Türkçe-Almanca manzum sözlüktür.¹³ Bu ikinci örnekte, Latin harfleriyle yazılan Almanca kelimelerin, Arap harflilerinin altına yerleştirilmesi, ikincinin müellifi Şerefeddin Paşa'nın, *Miftâh-ı Lisân*'ı gördüğü ve onun usulünü takip ettiğini düşündürmektedir. Neticice itibarıyla 1928'e kadar yazılan manzum sözlüklerden sadece Türkçe-Fransızca ve Türkçe-Almanca sözlüklerde iki farklı alfabe, Arap alfabesi ile Latin alfabesi bir arada kullanılmıştır.

Muhtevaya bakıldığında eserin, manzum sözlüklerdeki güçlü temayüle uygun olarak ilk kıtaya yaratıcıyı karşılayan kelime ve onun Fransızcası ile başladığı görülür:

Allah diyö gökler siyö yer ter komanse ibtidâ

Dieu cieux terre commencer

Dâ'im tujur bâkî eternel enfîni bî-intihâ

toujours éternel infini

Metinde dikkat çekici hususlardan bir diğeri ise *elsine-i selâse* geleneği dâhilinde yazılan sözlüklerde kaynak dil olan Türkçe kelimelerde gösterilen hassasiyete sahip olunmamasıdır. Manzum sözlüklerde müellif, hedef dilde karşılığını vermek istediği kelimenin Türkçesini bilmiyorsa veya vezin/kafiye o Türkçe kelimeyi kullanmasına imkân tanımıyorsa veyahut da arkaik Türkçe kelimeleri kullanmaktan sakınıyorsa Türkçede yaygın olarak kullanılan yabancı bir kelimeyi vermektedir. Ancak bu durum, sözlükteki kelimelerin sayısına nispet edildiğinde

13 Bu sözlük hakkındaki iki çalışma için bkz. Güler Doğan Averbek - Harald Bichlmeier, "1. Dünya Savaşı Yıllarında Kaleme Alınan Türkçe-Almanca Manzum Bir Sözlük: 'Almanca Tuhfe/Deutsches Geschenk'", *III. Uluslararası Türk-Alman İlişkileri Sempozyumu*, Würzburg, 8-11 Kasım 2018; Harald Bichlmeier - Güler Doğan Averbek, "Linguistic Features and Literary Value of Almanca Tuhfe / Deutsches Geschenk (1916)", *10th International Conference on Historical Lexicology and Lexicography (ICHLL)*, Leeuwarden, 12-15 Haziran 2019.

cüz'î bir oranda kalmaktadır. *Miftâh-ı Lisân*'da ise dikkat çeken husus, müellifin o dönemin konuşma dilinde müstamel olan kelimeleri Türkçe olarak mütalaa etmesi ve bu konuda herhangi bir hassasiyet göstermemesidir. Dolayısıyla *Miftâh-ı Lisân* müellifinin Türkçeyi bir dil bilinciyle ele almadığını, *elsine-i selâse* kültürü içinde yoğrulmuş, Arapça ve Farsça kelimelerle harmanlanmış kelime dağarcığını göz önünde bulundurduğunu söylemek mümkündür. Birinci kıtadan alınan ve içinde kaynak dil olan Türkçede hiç kelime bulunmayan şu beyit bu durumu net bir şekilde ortaya koymaktadır:

Mescidle câmi' moskedür egliz kilisâdur dahı
mosquée église

Sûfî devodur enfidel kâfir ipokrizi riyâ
dévôt infidèle hypocrisie

Pek çok manzum sözlükte karşılaşılan bir durum olarak bir kelimenin eşanlamlılarını verme, bu eserde de mevzubahistir. 18. kıtadan alınan aşağıdaki iki beyit bu duruma örnek teşkil etmektedir:

Artizan sâni' u üstâd ile ehl-i hirfet
artisan

'Acemî mübtedî tilmîz ü çırak apranti
apprenti

Aksidan hâdis e sükse zafer akse ifrât
accident succès accès

Fırka vü kısım u taraf-dâr u cüz'dür parti
partie

Manzum sözlük geleneğiyle uyumlu bir şekilde her kıtada didaktik beyitler yer almaktadır. Müellif bu beyitlerle hem metnin tekdüzeliğini kırmaya çalışmakta hem kelime bilgisi dışında da öğrenciyi eğitme gayesi gütmektedir. Aşağıdaki beyitler muhtelif kıtaların son beyitleridir.

Oku bu nazmı vezn ile li set pies avek kadans
lis cette pièce avec cadence

Müstef'ilün dört def'adur müstef'ilün katrö fua¹⁴
quatre fois

Sonuç

Manzum sözlüklerde genellikle mübtedilerin metni ezberlemek suretiyle öğrenmesi beklenen kelime sayısı 1000-1500 civarında iken bu sayı *Miftâh-ı Lisân*'da takriben 2600'dür. Bunun oldukça iyi bir rakam olduğunu söyleyebiliriz. A1-A2 seviyesinde bir öğrenciye toplamda en az 2000 kelime verilmesi gerektiği söyleniyor. Fatma Açık bu sayıyı 5000 olarak verse de bu sayı bazı araştırmacılar tarafından çok bulunmaktadır.¹⁷ *Miftâh-ı Lisân*'ın bu bakımdan en azından yeterli olduğu söylenebilir. Sözlük, öğretilmesi amaçlanan kelime sayısı bakımından B1 düzeyine karşılık gelmekte olup bu düzey bağımsız konuşma için yeterli kabul edilmektedir.

Türkçede henüz düzeylerine göre öğrencilerin bilmesi gereken kelimelerin sayısı konusunda bir çalışma olmamakla birlikte¹⁸ 9 yaşında bir çocuğun bilmesi beklenen kelime sayısı 3500 iken yapılan bazı araştırmalar Türk öğrencilerde ilköğretim düzeyinde ulaşılabilen en iyi ortalama kelime sayısının 500; ortaöğretim sonunda ise 2000-2500 civarında olduğunu göstermektedir.¹⁹ 2600 kelime öğretmeyi amaçlayan *Miftâh-ı Lisân*'ın bu konuda günümüzden ileride olduğu görülmektedir.

Çocuklar için hazırlanan sözlüklerde tartışılan konulardan biri de müstehcen kelimelerin yer alıp almayacağı meselesidir. Her şeyden önce hangi kelimelerin müstehcen sayılabileceği, üzerinde karara varılmış bir konu olmadığı gibi zaman içinde kelimeler anlamlarını kaybedebilmekte ve yeni anlamlar kazanabilmektedir. Bu açıdan bakıldığında mutlak müstehcenlikten bahsetmek mümkün olmamakla birlikte bazı kelimelerin müstehcen olduğu konusunda tartışma yapılmasına gerek olmadığı da açıktır. Haddizatında bu durum, bazı manzum sözlük müellifleri tarafından yadırganmış ve mukaddimelere bir eleştiri unsuru olarak dâhil edilmiştir. Ayrıca bazı müstensihlerin manzum sözlük istinsah ederken müstehcen olduklarını düşündükleri kelimeleri istinsah etmedikleri, bazan tamamen mısraın yerini boş bıraktıkları veya ilgili beyti atladıkları da çalışmalarımız esnasında rastladığımız durumlardır. Bu açıdan incelediğimizde sözlükte “fahişe” kelimesi gibi müstehcen addedilebilecek kelimelerin bulunduğu görülür. Bu tür kelimelere, çocuklar için yazılan sözlüklerde yer verilip verilmemesi hala tar-

17 Fatma Açık, “Temel Türkçe (A 1/ A 2) için Söz Dağarcığı Tespit Denemesi”, *Abdurahman Güzel İçin Armağan Kitabı*, Ankara, Akçağ Yayınları, 2013, s. 1-17.

18 Celal Demir, “Türkçe/Edebiyat Eitimi ve Kişisel Kelime Serveti”, *Millî Eğitim Dergisi*, 169, 2006, s. 2-8.

19 Hülya Pılandı, “7-9 Yaş Arasındaki Türk Öğrencilerinin Kelime Dağarcığı Gelişimi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/9, 2009, s. 348-357.

tışılan ve üzerinde henüz ittifak sağlanamayan konulardandır. Kanaatimizce üzerinde herkesin ittifak ettiği, herkesçe okunan bir edebî metinde geçen kelimeleri kabul ederek bir düzey belirlenebilir.

Sözlüklerin en temek özelliği alfabetik olmasıdır. Ancak manzum sözlüklerde kafiye ve vezin gibi zorunluluklardan dolayı bu kurala uymak zordur. Müellifin, bu eksikliği aynı terminolojiye ait kelimeleri mümkün olduğunca bir arada vermeye çalışarak gidermeye çalıştığı görülmektedir. Ancak kıtalarda, yukarıda ifade edilen kafiye ve vezin zorunluluğundan olsa gerek bütün olarak tematik bir usul takip edilmemiştir. Tematik kelime öğretimi eski bir yöntem olup günümüzde özellikle doğal dil öğrenimi yöntemi gibi bazı dil öğretim yöntemleri bu yöntemi tercih ederler. Ancak son dönemlerde bilişsel teorilerin yaygınlaşması nedeniyle bu yöntem kullanılmamaktadır. Çünkü yapılan araştırmalar bilişsel teorilerin tematik olmanın sözcük öğretiminde doğrudan etkisi olmadığını ortaya koymaktadır.

Eser, manzum sözlük geleneği dâhilinde ve bu geleneğin devamı olarak nazmedilmiştir. Müellifin temel arzusu, *elsine-i selâse* dâhilinde yazılan manzum sözlüklerde olduğu gibi bu eserin de ezberlenmesidir. Ancak o dönemde *Tuhfe-i Vehbî*'nin ve *Sübha-i Sıbyân*'in hâlâ baskıları ardi ardına yapılyorken *Miftâh-ı Lisân*'ın tekrar basılmaması, eserin telif edilme sebebinin gerçekleşmediğini göstermektedir.

Miftâh-ı Lisân, Tanzimat döneminde Fransızcanın oldukça revaç gördüğü bir zamanda yazılması bakımından ve ayrıca müellifin alfabe konusundaki fikirleri ve değerlendirmeleri açısından önemlidir.

Metinden Örnekler

[Mukaddime]²⁰

Bülbül-i nâtıka-i hamd ü salât

Dem-i tevhîd ile eyler nagamât

20 Hamd ve salat eden bülbül, tevhid demi ile nağmeler söyler ve şaha dua etmeye başlar, zira ön-sözde olması gereken budur. O cihan şahı olan Abdülmecid Han, devlete ve dine kuvvet ile şan vermiş, İslam coğrafyası baştan başa ihsan edilen nimetlere gark olmuştur. İlim tahsili için pek çok okul yaptırmıştır. Kendisi, Allah'ın lütfudur. İlim ve hüner kaynağı, cömertlik denizidir; yapıp ettiklerinde yaratıcıdan ilham alır. "El-Mülûk" hadisi, onda görünür, her işinde keramet vardır. Saltanatında dünyaya düzen gelmiş, kılıç ve kalemiyle âlem ona boyun eğmiştir. Site me sebep olanlar her yerden defolmuş, onun memleket ağacı gülşene dönüşmüştür. İşinde, Allah'ın yardımı erişir, saltanatı gittikçe kuvvetlenmektedir. Her işinde pek çok mana gizlidir, her manada bin sır saklıdır. Sır ve hikmetinde isabet remzedilmiştir. Düşmanı mahveden yıldırım, onun alametidir. Akli ve idaresiyle mülke temel atmış, sultanlar ve devletlerin gıpta ettiği bir yönetici olmuştur. Âlemi adaletiyle himaye ettiği müddetçe her işte yardımcısı Allah olsun. Nimetleriyle beslenen bu kul, tercüme hizmetinde görevlidir. Herkesin can u dilden ilim ve fenne

Pes du 'â-yı şehe olur dem-sâz

Ki odur vâcib-i dîbâce-tırâz

Hân 'Abdülmecîd ol şâh-ı cihân

Devlet ü dîne virüp kuvvet ü şân

Ser-te-ser hitta-i ehl-i İslâm

Oldı müstagra-kı lutf-ı in 'âm

Niçe mektebler idüp 'ilme binâ

Zâtıdur ni 'met-i mahz-ı Mevlâ

Menba '-ı 'ilm ü hüner bahr-ı kerem

Re'y ü tedbîri Hudâdan mülhem

El-mülûk anda hadîsi zâhir

Her umûrında kerâmet bâhir

Devr-i 'ahdinde cihân buldı nizâm

Kıldı seyf ü kalemi 'âlemi râm

gayret ve heves ettiğini gördüm. Küçük yaştaki öğrencinin önce yabancı dil öğrenmesi gerekir. Kelime türleri farklı ise de aslında edatlar aynıdır. Hepsî insanın içindekini söyler ve dil bunun tercümanlığını yapar. Görünen ve görünmeyen hallerde her fert aynı durumdadır. Dillerin faziletli ve yüce olanları Arapça, Farsça, Türkçedir. Fransızca sonradan rağbet görmüştür. Artık öğrenme, ona muhtaçtır. Bu fenlerde yeni icatlar artmakta, şaşılacak pek çok bilgi ortaya çıkmaktadır. Buluşlar arttıkça kelimeler de ziyadeleşmektedir. Her ilim, ıstılah, alet için ayrı bir kelime üretilmektedir. Bu kelimeler okunup ezberlensin diye vezinle ifade ettim. Bu kısa lugatı, kelimelerin ezberlenip akılda kalması için nazmettim. Kullanılan ve ezberlenmesi lazım olan kelimeleri bir araya getirdim. Yaptığım bu seçki ezberlenmeyi hak ediyor. Aralarında bazı eşanlamlı kelimeler de vardır. Türk alfabesinde aynı yazılan bazı kelimeler farklı okunabildikleri için bu alfabe ile de okunabilsinler diye yedi işaret kullandım. Şiirle izah edilemeyeceği için bu işaretleri mensur mukaddimede tarif ettim. Telaffuzla yazı birbirine benzemediğinden imlasını tespit etmek gerekti. Türk imlasının altına teker teker Fransızcaları yazıldı. Böylece telaffuz da imla da belirginleştirildi. Şüpheye asla yer kalmadı. İsmi maksada münasip düşsün diye Miftâh-ı Lisan (Dilin Anahtarı) oldu. Hâlis'in gönlündeki arzu odur ki bu sözlük, tahsile kolaylık sağlasın. Allah hayra vesile kılsın, devlet ve dinimize bir hizmet olsun.

*Def' olup hâr-ı sitem her yirden
Devha-i mülkini kıldı gülşen*

*Kârı tevfik-i Hudâya makrûn
Şevket-i saltanat olmakda füzûn*

*Her umûrında niçe nükte hafî
Dahi her nüktede bin sır mahfî*

*Sırr u hikmetde isâbet mermûz
Remzidür sâ'ika-i düşmen-sûz*

*Akl u tedbîri kurup mülke temel
Oldı magbût-ı selâtîn ü düvel*

*'Âleme 'adl ile oldukça penâh
Ola her işde mu'îni Allâh*

*Çünkü bu çâker-i perverde-ni 'am
Hidmet-i tercümede müstahdem*

*Göricek 'ilm ü fînûna herkes
İtmede ez-dil ü cân sa'y u heves*

*Evvelâ mübtedîye lâzım olan
Ecnebî fende de tahsîl-i lisân*

*Muhtelif ise de envâ'-ı lugât
Birdür ammâ ki hakîkatde edât*

*Cümlesi hâl-i derûnı söyler
Tercemân dil bunu takrîr eyler*

*‘Árız u zâhir ü bâtin ahvâl
Bunda efrâd-ı beşer hep hem-hâl*

*Cümleden efdal ü a‘lâ ‘Arabî
Fârsî Türkî lisân müntehabı*

*Sonradan buldı Fransızca revâc
Fenn-i ta‘lîm ana oldu muhtâc*

*Çogalup anda nev-îcâd-ı fünûn
Niçe bir ma‘rifet-i ‘ucbe-nümûn*

*Anda oldukça ma‘ârif îcâd
Oldı elfâz u lugâtı müzdâd*

*Oldı her fenne de bir başka lugat
İstîlâhâtı için bir âlet*

*Bu lugâtın okınup zabtı için
Sebk olup kâlib-ı evzâna bütûn*

*Nazm idüp bu lugat-i muhtasarı
Kala ez-ber ile hâzırda yiri*

*Cem‘ idüp kullanılan elfâzı
Hıfzı pek lâzım olan elfâzı*

*Yazdugum müntehab u hıfza sezâ
Müşterek ba‘z-ı mürâdif ma‘nâ*

*Türkçeden çün harekâtı ekser
Ba‘zınun lafz u sadâsı diğer*

*Türkçe harf ile okunsun diyü tâ
Heft 'alâmet ana kıldum inşâ*

*Anı da nesr ile itdüm ta 'rîf
Olamaz şî 'r ile çünkim terdif*

*Benzemez birbirine lafz ile hat
İktizâ eyledi imlâsını zabt*

*Türkçenün altına oldu tastîr
Hep Fransızcası bir bir tahrîr*

*Zabt olup böylece lafz u imlâ
Kalmadı şübhe mahalli aslâ*

*Ola tâ maksada ismi cesbân
Kondı hem nâmı da Miftâh-ı Lisân*

*Kalb-i Hâlis 'de budur kasd u merâm
Vire tahsîle sühûlet 'allâm*

*Hemân Allâh ide hayra âlet
Devlet ü dînimüze bir hizmet*

[18. Kıta]

Tutsa dünyâyı sezâdur bu kitâbun sîti
Senpati hubb ile meyl 'aksine di antipati
sympathie antipathie
Nâzlı mahbûba zarîfe dahı minyon janti
mignon gentil

***Artizan** sâni ' u üstâd ile ehl-i hirfet*

artisan

***'Acemî mübtedî tilmîz ü çırak** apranti*

apprenti

***Aksidan** hâdise sükse zafer akse ifrât*

accident succès accès

Fırka** vü kısm u taraf-dâr u cüz'dür **parti

partie

***Sö röpantir** eser itmekle peşimân olmak*

se repentir

Başka bir dîne dönen** tevbe iden **konverti

converti

Suçı** 'afv eylemedür **pardone** hem **absudrö

pardonner absoudre

İ'tizâr** eksküze cürmini 'afv **amnisti

excuser amnistie

Onorer** ücrete müste'cire dirler **lokater

honoraire locataire

Hep** kirâ bâr-gîri ücret arabası **lokati

locati

Şâb alün** zift pua cîveye di **vif arjan

alun poix vif-argent

Fer blandur** teneke zeng di tûtiyâya **tüti

fer blanc zinc tutie

***Binme** monte yukaru çıkma **desandrö** inmek*

monter descendre

Çıkma sortir gazab u hem de çıkışdur sorti

sortir

sortie

Pip çubukdur füme içmek taba enfiyye tütün

pipe

fumer

tabac

Kafe kahve gato börek dejöne kahvaltı

café

gateau

déjeuner

Miske müsk anbrö dinür 'ambere kanfrö kâfûr

musc ambre

camphre

Erison kirpi diken şardon ısrıgan orti

hérisson

chardon

ortie

Bal miyel ögle ta'âmı dine akşamı supe

miel

diné

soupé

Cümle kavurma kızartma kebâba dindi roti

roti

Di krem kaymaga hem sükrö şeker le sütdür

crème

sucre

lait

Ehl-i tahsile bu kaymak gibi bir kahvaltı

Târîh-i Hâtîme²¹

Bi-hamdi'llâh bu manzûmem tamâm oldı

Zihî zîbende-i hüsn-i nizâm oldı

21 Allah'a hamd olsun, manzumem tamamlandı. Gayet süslü bir şekilde ve güzelce nazmedildi. Doğuya ve Batıya yayılsa yeridir zira âlem sultanının duasıyla meşhur oldu. Dünyada eşi benzeri olmayan bu sözlük, beğenildi ve halkın makbulü oldu. Kelimeleri vezne dökmek imkânsız olduğu için onu kolaylaştırmakta çok emek sarf ettim. Dil kilidi, kelime kapılarını açtıkça lisan öğrenenler hep mesut oldu. Hâlis'in arzusu, talebenin faydası ve hayır duadır. Kalem anahtarı, tarihin kilidini açtı: Bu yeni Miftâh-ı Lisân (Dil Anahtarı) tamamlandı.

*Sezâdur neřr olinsa řark u garba çün
Du‘â-yı şâh-ı ‘âlemler be-nâm oldu*

*Cihân nâ-dîdesi nedretde bî-hemtâ
Pesend-i tab‘ u makbûl-i enâm oldu*

*Muhâl iken lugâtın vaz‘ı evzâna
Anı teshîl için çok ihtimâm oldu*

*Kilîd-i dil lugat ebvâbın açdukça
Lisân tahsîl idenler hep be-kâm oldu*

*Hemân matlûb-ı Hâlis nef‘-i tâlible
Du‘â-yı hayr aksâ-yı merâm oldu*

*Medenk-i hâme açdı kufl-ı târihin
Bu Miftâh-ı Lisân-ı nev tamâm oldu*

Kaynakça

Açık, Fatma, “Temel Türkçe (A 1/ A 2) için Söz Dağarcığı Tespit Denemesi”, *Abdurahman Güzel İçin Armağan Kitabı*, Ankara, Akçağ Yayınları, 2013.

Arslan, Anıl, “Tuhfe-i Hüsâmî: İnceleme, Çeviri Yazılı Metin, Dizin”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2016.

Bichlmeier, Harald – Doğan Averbek, Güler, “Linguistic Features and Literary Value of Almanca Tuhfe / Deutsches Geschenk (1916)”, *10th International Conference on Historical Lexicology and Lexicography (ICHLL)*, Leeuwarden, 12-15 Haziran 2019.

Çavaş, Raşit, “Manzum Sözlük Geleneği ve Fransızca-Osmanlıca Manzum Bir Sözlük”, *Metis Çeviri* 6, 1989.

Çınar, Bekir, “Manzum Sözlüklerimizden Miftâh-ı Lisân’ın Şekil, Dil ve Üslûp Özellikleri”, *38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, 10-15 Eylül 2007, Ankara: Bildiriler*, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2008.

_____, *Miftâh-ı Lisân: Manzum Türkçe-Fransızca Sözlük*, Ankara, Akçağ Yayınları, 2007.

Demir, Celal, “Türkçe/Edebiyat Eitimi ve Kişisel Kelime Serveti”, *Milli Eğitim Dergisi*, 169, 2006.

Doğan Averbek, Güler – Bichlmeier, Harald, “1. Dünya Savaşı Yıllarında Kaleme Alınan Türkçe-Almanca Manzum Bir Sözlük: ‘Almanca Tuhfe/Deutsches Geschenk’”, *III. Uluslararası Türk-Alman İlişkileri Sempozyumu*, Würzburg, 8-11 Kasım 2018.

Doğan Averbek, Güler, “Dillerinden Biri Türkçe Olan Manzum Sözlükler Üzerine Yapılan Çalışmalar Bibliyografyası”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 21, 2018.

_____, “Türkçe-Arnavutça Manzum Sözlük Dürre-i Manzûme’nin Bilinmeyen İki Nüshası”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 12, 2018.

Duman, H. Harun, “Tuhaf Bir Lugat: Miftâh-ı Lisân”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 54, 1988.

Kırbyık, Mehmet, “Miftâh-ı Lisân Adlı Manzum Fransızca-Türkçe Sözlük Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 11, 2002.

Kut, Günay, “Dedelerimiz Frenkçe’yi Şiirle Öğrenirdi”, *Hürriyet*, 18 Ekim 1999.

Muhtar, Cemal, İki Kur’an Sözlüğü: Luğat-ı Ferišteoğlu ve Luğat-ı Kânûn-i İlâhî, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1993.

Pılandı, Hülya, “7-9 Yaş Arasındaki Türk Öğrencilerinin Kelime Dağarcığı Gelişimi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/9, 2009.

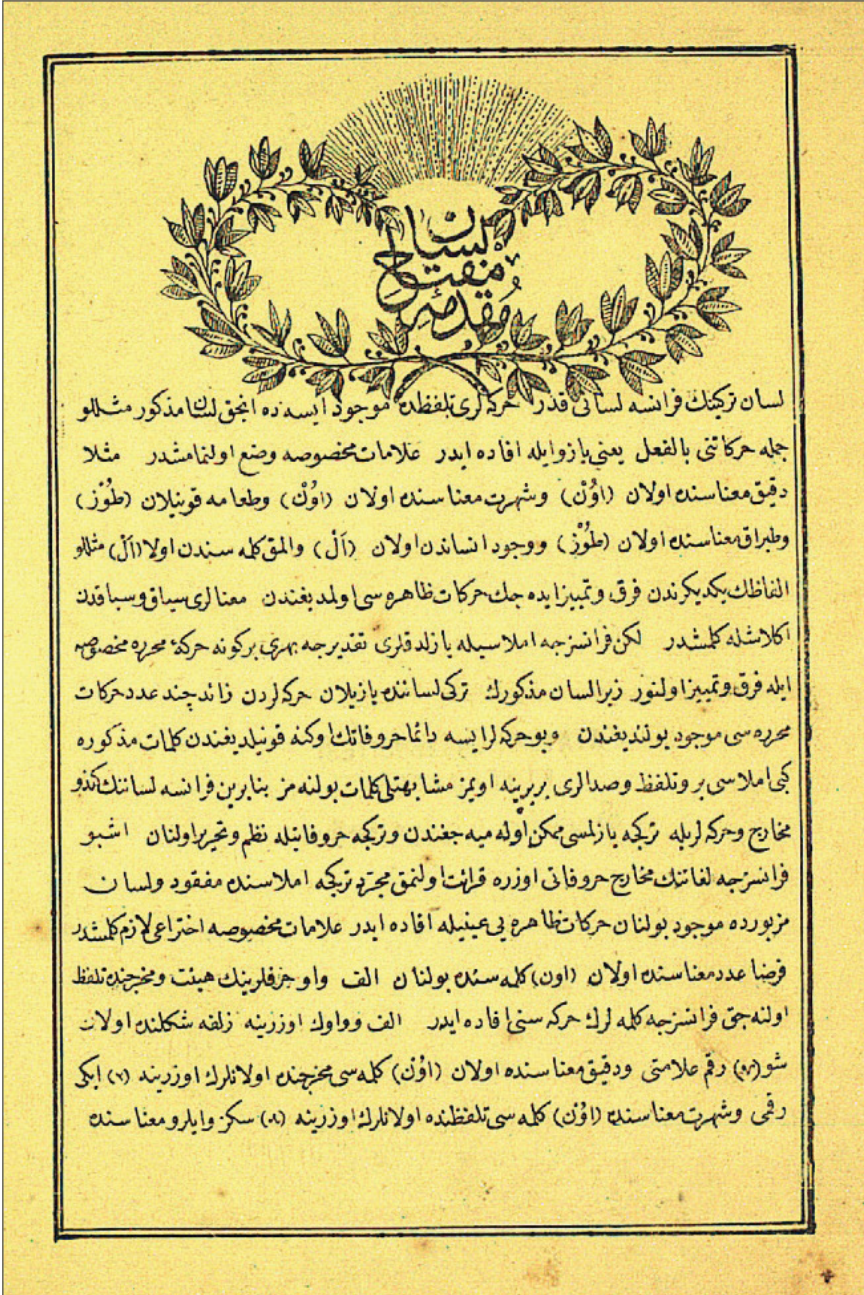
Şenlik, Ahmet Şefik – Savan, Mehmet, “20. Yüzyıl Dönemecinde Bilim Dili Olarak Türkçeye Dair Bazı Notlar, I”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 58/2, 2018.

Yûsuf Hâlis, *Miftâh-ı Lisân: Manzum Fransızca-Türkçe Sözlük*, haz. Mehmet Kırbıyık, İstanbul, Beşir Yayınevi, 2006.

_____, *Miftâh-ı Lisân: Manzum Türkçe-Fransızca Sözlük*, haz. Bekir Çınar, 2. bs. Ankara, Altınpost Yayıncılık, 2012.

_____, *Miftâh-ı Lisân*, İstanbul, Cerîde-i Havâdis Matbaası, [t.y.]

Matbu metinden örnekler

طوتسکاپای سنلر بر بوکجا بویستی	
نازل مجوبه ظریفه دخی منیون زانچی	سیمانی جابله میل هکسنه دی آنتیاتی
<i>Gentil Miguoa</i>	<i>antipathie sympathie</i>
صحیحی مبتدی تلید و چراغ آبرانی	آرزوان صانع و استاد ابله اهل حرفت
<i>Apprenti</i>	<i>abltan</i>
فرقه و قسم و طرفدار و جز فردر با زنی	اقسیدان حادنه شوقسه ظفر اقسه افراط
<i>Partie</i>	<i>accis succis accident</i>
بشقه بر دینه دونان توبه ابدن قونوزنی	سریا نیتز اسف اینکله بشیمان اولقب
<i>Contraste</i>	<i>se separation</i>
اعتذار افسکوره جرمنی عفو امنیتی	صوحی عفو ابله در باز دونه هم آستودر
<i>Amnistie excuser</i>	<i>absoudre pardonner</i>
هب کز بارگیری اجرت عمره سی لوقانی	آونوز اجرت مستاجر در لر لوقانی
<i>Locati</i>	<i>locataire honoraire</i>
قریلان در تنه که زنی دی توتیا به توتی	شاب التون زفت بوکجوبه دی ویشل آزان
<i>lutie Zine ferblanc</i>	<i>vif-argente poivre alun</i>
چیمه صورتی غضب شمان جمع شد صورتی	بند توتنه بوقار و چیمه دسان آیمک
<i>Lection Lectin</i>	<i>deceudre monies</i>
قافه قهوه قافور بورک دژونه قهوه الحق	پیت چوقدر قومه ایچک طایا انقه تونون
<i>Bojetez gâteau Café</i>	<i>tabac fumer pipe</i>
ایستون کونی دکن شاد زون اصرغان آوزنی	مسک موسق آتیر دینور عنبره قاشق کافور
<i>Ortie charbon Kousillon</i>	<i>lanolite ambre Musc</i>
جله تاورمه قرار نه کبابه دیندی زونی	بالبیل وبله طهای دینه اغشامی ستوپه
<i>roté</i>	<i>coupe vine miel</i>

تاریخ حقایقہ	
<p>پہلے زوق و صفا سورہ دیکھ کر لڑوا <i>faire la joie Plaisir</i> حمد لله دیو مرتبی دیوسہ حق اعلم <i>L'ieu fait Dieu merci</i> آشنا لقلہ سلام ویرمکہ اولمش محصور آدیو حفظ خداده قالکر فن انجام <i>fin</i></p>	<p>ہم قاتن فاحشہ در مصطلی فیل ڈروا <i>Pelleberjon</i> تکی اینیہ دیمکدر آدیو سنکرمہ <i>L'ieu me plaisir</i> بون سواز کیجہ ایچون کوندز ایچوندر بون آوق <i>Bonjour</i> وداع اینتک آدیو ہم سا لوتہ ویرمہ سلام <i>saluer</i></p>
<p>زہنی اویندہ حسن نظام اولدی دعای شاہ عالمہ بنام اولدی پسند طبع و مقبول نام اولدی انی شہنشاہ ایچون چوق اہتمام اولدی لسان تحصیل بدنارہب بکام اولدی دعای خیر اقصای ملر اولدی</p>	<p>بہی آتہ بوم منظوم تمام اولدی سزادر نشر اولسنہ شرق و غرب چون جھان نادیدن بی ندرتن بیہمتا محال ایکن لغاتک وضعی اوزانہ کلید دل لغت ابوان اجدقیہ همان مطلوب خانصن تصغ طالبانہ</p>
<p>مدنک خامہ اچدی فضل تاریخین بومفتاح لسان نوتام اولدی ۱۱۶۶</p>	
<p>قدیر الیہ فیذا الکاتبین الملک الوہاب علی الیقین الی مولی الہدایہ والاخارۃ بوسند خالص شہین بطاہر عزا زادہ غفرلہ ولو الیدیر والمعنون</p>	

